

قالی‌های پرده‌ای قاجار؛ عطش هنرمندانه در خلق بهشت زمینی (مورد مطالعاتی چند نمونه از قالی‌های پرده‌ای موزه فرش آستان قدس رضوی)

مهديه اکبری

کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشکده هنر دانشگاه شاهد

چکیده

قالی‌های پرده‌ای گونه‌ای از قالی هستند که معمولاً شکافی برای ورود و خروج دارند. این قالی‌ها از سالهای دور در خانه‌های مردم، چادرهای عشایر، مساجد و تکایا و البته حرم امامان و امام زادگان حضوری پر نقش و رنگارنگ داشته‌اند؛ اما نمونه‌های کمی از دوران صفویه و حتی قبل از آن در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی باقی مانده است. بهترین و عالی‌ترین این قالیها، قالی‌های باقی مانده از دوره قاجارند که نمونه‌های بی‌نظیری از آنها در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند. زیبایی این دستبافته‌ها زمانی دوچندان می‌شود که به معنی نقوش روی آنها پی ببریم. یکی از مضامینی که روی اکثر این قالیها بخصوص در دوره قاجار با اشکال مختلف تکرار شده است، بهشت است. هدف این مقاله بررسی طرح بهشت بر روی قالی‌های پرده‌ای دوره قاجار موزه فرش آستان قدس رضوی می‌پردازد. در این قالی‌ها موضوع بهشت به گونه‌های مختلفی تجلی یافته است. از آنجاکه این قالیها در ورودی اماکن مذهبی قرار می‌گرفتند نمادی از بهشت آسمانی بر روی زمین هستند. نوع پژوهش در این مقاله بنیادی (نظری) و قالب پژوهش توصیفی - تحلیلی و روش تحقیق کتابخانه‌ای و میدانی و روش انتخاب به صورت گزینشی با توجه به نمادهای بهشت است.

واژه‌های کلیدی: قالی، قالی پرده‌ای، بهشت، دوره قاجار، موزه فرش آستان قدس رضوی

۱- مقدمه

ایران سرزمین قالی است. در هر گوشه‌ای از آن گونه‌ای فرش بافته می‌شود که نقوش خاص همان منطقه را در بردارد. تعدادی از این دستبافته‌های زیبا به عنوان پرده در مبادی ورودی قرار می‌گیرند تا حائلی برای ورود و خروج گرما و سرما یا حجایی میان زنان و مردان باشند. این قالی‌ها را که معمولاً شکافی برای ورود و خروج دارند **قالی پرده‌ای** می‌گویند.

قالی‌های پرده‌ای از سال‌های دور در خانه‌های مردم، چادرهای عشایر، مساجد و تکایا و البته حرم امامان و امام زادگان، حضوری چشم‌گیر داشته‌اند. زیبایی این قالی‌ها زمانی دوچندان می‌شود که به‌صورت دو رو بافته شوند. با نگاهی به نقش این قالی‌ها می‌توان به ذهن خلاق هنرمند طراح پی برد؛ گویی وی با طرح گل‌هایی غیر معمول و زیبا و نقش و نگاری پر پیچ و خم، باغی فرای زمین مادی نقش کرده که انعکاسی از بهشت برین را در ذهن متبلور می‌سازد.

بی‌گمان فرهنگ شیعی و اسلامی که بینان‌گذاران صفوی آن را در ایران رواج و گسترش دادند، در این دوران و دوران‌های بعدی نیز بر ذهنیت و افکار هنرمند طراح قالی تأثیر بسزایی داشتند و مصداق آن نمونه‌هایی است که هنرمند، فضای بهشتی را بر اساس توصیفات اسلامی بر روی قالی به تصویر کشیده است. یکی از این گونه قالی‌های نمود بهشتی، قالی‌های پرده‌ای هستند که در مکان‌های خاصی مثل کاخ‌ها، خانه‌های اشراف و بالاخص اماکن مذهبی و امام‌زاده‌ها و حرم‌های مطهر امامان مورد استفاده بوده که طرح آن‌ها با توجه به موقعیت آن مکان، نقش می‌شده است. نمونه خاصی از قالی‌های پرده‌ای از دوران قبل از قاجار باقی نمانده است - به جز یک مورد قالی صفویه که در موزه فرش آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود که در استفاده از آن به عنوان قالی پرده‌ای شبهه وجود دارد- اما تعداد قابل توجهی قالی پرده‌ای از دوره‌ی قاجار باقی است که در موزه‌ها و مجموعه‌های خصوصی ایران و سراسر دنیا نگهداری می‌شوند.

یکی از این موزه‌ها که نمونه‌های بسیار زیبا و دل‌انگیزی را در خود جای داده است، موزه ی فرش آستان قدس رضوی است. طرح‌های بی‌سیر قالی‌های پرده‌ای مورد استفاده در حرم مطهر دارای طرح‌های محرابی، محرابی گلدانی، محرابی درختی، ترنج دار، سروی، قندیلی، باغی، افشان و... است که همه ی این نقوش، نمادی از باغ و بهشت اعلی هستند.

الهام بخش طراحان، اکثراً محراب مساجد بوده که درون محراب گاهی ساده و بدون نقش و گاهی پوشیده از شاخ و برگ‌های ختایی و شاه عباسی و گاهی دارای درختی نظیر درخت سرو، طوبی، سدره المنتهی و... و یا گلدانی مملو از شاخ و برگ گل به همراه حیوانات و پرندگانی نظیر طاووس، آهو و گاهی قندیلی و کتیبه ای یا نوشته ای، آیه ای در بالا یا درون محراب و یا دوشیزگانی در میان باغی پر از گل و گیاه و پرند طرح شده‌اند. بررسی پیشینه ی تاریخی قالی‌های پرده‌ای با توجه به برخی مدارک و مستندات موجود کار مهم و قابل توجهی است، اما نمونه ای که از دوره‌ی قبل از قاجار موجود باشد در اختیار ما نیست تا بتوان به تاریخچه ی دقیق این نوع قالی‌ها پی برد.

این مقاله بر آن است تا ضمن اشاره به قالی بافی دوره‌ی قاجار و پرداختن به اوصاف بهشت در منابع مختلف، انعکاس آن را در قالی‌های قاجار متعلق به موزه ی فرش آستان قدس رضوی مورد بررسی قرار دهد. علاوه بر آن هدف این پژوهش پاسخ دادن به سوالات زیر است که در متن به آن پرداخته می‌شود:

۱- عناصر بهشتی در قالی‌های پرده‌ای دوره‌ی قاجار کدامند؟

۲- بهشت در منابع اسلامی چگونه توصیف شده است؟

***روش تحقیق**

تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و براساس شواهد و مدارک باقی مانده در اسناد کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

***نتایج تحقیق**

براساس تحقیقات صورت گرفته نتایج تحقیق را میتوان به صورت دسته بندی در مباحث زیر مورد بررسی قرار داد.

۱. قالی بافی در دوره‌ی قاجار:

دوران حاکمیت قاجار را به دلیل رشد و احیاء قالی بافی، به ویژه در اواخر قرن ۱۳ هـ ق؛ مقارن با سلطنت ناصرالدین شاه، به دنبال افزایش چشم‌گیر و ناگهانی تقاضای اروپاییان برای قالی‌های ایرانی، می‌توان نقطه‌ی عطفی در تاریخ قالی بافی ایران به شمار آورد (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۵) از دهه‌ی آخر قرن سیزدهم هـ ق، آن هنگام که صادرات فرش ایران بنا به تقاضای غرب برای اولین بار از تبریز آغاز شد، قالی ایران وارد مرحله‌ی جدیدی شد که اهمیت آن در تجارت و درآمد ارزی امروز ایران، انکارناپذیر است (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۷). آنت اتیک - محقق فرش - عوامل مؤثر در شهرت قالی ایران را: ایجاد نمایشگاه‌های بزرگ جهانی و به نمایش در آمدن قالی‌های شرقی در موزه‌های مهم دنیا، جنبش حرف و فنون و هنرهای آن عصر در انگلستان و پدیده‌های مشابه در اروپا که باعث ایجاد تغییرات در نحوه و سبک تزیین و مبلمان منازل گشت و هم چنین، افزایش قدرت خرید طبقه‌ی متوسط کشورهای غربی (اتیک، ۱۳۸۴: ۹۸) عنوان می‌کند.

به این ترتیب، قالی در زندگی و فرهنگ اجتماعی ایرانیان در اواخر دوره‌ی قاجار، اهمیت و حرمت بسزایی پیدا کرد؛ آن چنان که بازتاب آن را می‌توان در نقاشی‌ها و به ویژه عکس‌های قاجاری مشاهده نمود. قالی، عنصر تزیینی و لازم‌الحضور در تمامی مجالس و اجتماعات گردید؛ به طوری که در تعداد زیادی از عکس‌های مربوط به اجتماعات و حتی شخصیت‌های این دوران، قالی دیده می‌شود. این گسترش، حاصل قرار گرفتن قالی در متن عادات زندگی و فرهنگ مردم، به ویژه سلاطین قاجار و قاطبه‌ی اهالی مرفه ایران و حتی طبقه‌ی بورژوازی تازه به دوران رسیده‌ی غرب بوده است؛ آن چنان که داشتن یک قالی ایرانی در هر خانه مایه‌ی مباهات و افتخار بود. سیاحان متعددی نیز که در این مدت به ایران مسافرت کرده و شرح مفصلی راجع به تاریخ ایران نگاشته‌اند، نقش مؤثری در شناخته شدن قالی ایران در اروپا و صدور این کالا به آن کشورها داشته‌اند (ورزی، ۱۳۵۰: ۷۰).

در دو دهه‌ی اول قرن چهاردهم هـ ق، تقاضای زیاد برای قالی ایران و تجارت موفق آن باعث گردید که تعداد زیادی از شرکت‌های خارجی از کشورهایی چون انگلیس، آمریکا، سوییس و یونان به سرمایه‌گذاری در قالی ایران و تولید انبوه آن ترغیب گردیدند (ژوله، ۱۳۸۱: ص ۱۹). بزرگ‌ترین مرکز قالی-بافی ایران در این دوران، اراک و نواحی اطراف آن بوده است. از مراکز دیگر قالی بافی، می‌توان به محلات، فراهان، کاشان، جوشقان، اصفهان، کرمان، شیراز، همدان، ملایر، سنندج، گروس، بیجار، مشهد، تبریز، قره داغ، سراب و زنجان اشاره کرد (ویلسن: ۲۱۷-۲۱۲)

اغلب صاحب نظران مانند محمد زکی حسن، معتقدند که عصر طلایی قالی بافی ایران، قرون دهم و یازدهم / شانزدهم و هفدهم (دوران صفویه) بوده است و پس از آن در دوره‌ی قاجار، این هنر رو به انحطاط و ضعف نهاده است (حسن، ۱۳۶۳: ۱۵۶). از جمله دلایل این امر، استفاده از رنگ‌های شیمیایی به جای گیاهی، تمایل به ساده‌تر نمودن نقوش به منظور سرعت بخشیدن به آهنگ بافت و تولید و به طور کلی، کاهش هزینه‌ها برای دست یافتن به سود بالاتر که در پی افزایش تقاضا و

سرمایه- گذاری شرکت های خارجی صورت می گرفت، می باشد (آذریاد، حشمتی رضوی، ۱۳۷۲: ۱۷) بدین ترتیب، قالی های این دوره، طی سالیان دراز همواره زیر سایه ی یک نگاه کلی و گاه مغرضانه که در آن معایب و کاستی ها بر دیگر جنبه ها فائق آمده، قرار گرفته است؛ اما علی رغم تمام کمبودها ضعف ها اهمیت و حضور چشم گیر این هنر در عرصه فرهنگ و اقتصاد کشور در دوران قاجار، اقتضا می کند تا زوایای پنهان و مغفول مانده ی این قالی ها به ویژه در زمینه ی طرح و نقش، از منظری دیگر و با نگاهی مجدد و عمیق تر، کاویده شود.

از طرح های رایج در قالی های این دوره می توان از: هراتی، میناخانی، لچک ترنج، گل فرنگ، و طره های شبکه ای با نقش های اسلیمی و شاه عباسی، نام برد. ضمن این که نقش مایه ی بته جقه نیز حضور شایانی داشته و موضوعات تصویری، بخش قابل توجهی از قالی ها را به خود اختصاص داده است (حشمتی رضوی، ۱۳۸۷: ۲۶۳)؛ اما در این میان، نفوذ، گسترش و نهادینه شدن مذهب تشیع در جامعه ی قاجار، پس از گذشت حدود سه قرن از رسمی شدن آن در کشور باعث گردید نقوش قالی های این دوران به گونه ای طراحی شوند که نمادی از جهانی ورای این جهان باشند؛ کما این که آموزه های دین اسلام که نگه داشتن حرمت حریم خصوصی زن و مرد مسلمان را محترم می داند، باعث شد تا هنرمندان پس از رسمی شدن مذهب تشیع در زمان صفویه به فکر جدایی حریم زن و مرد در مکان های مذهبی و همچنین کاخ ها و خانه های اشراف بیفتند. در این بین به خاطر حفظ هوای مطبوع داخل در برابر هوای محیط بیرونی به خصوص در فصل سرد، از پارچه های ضخیم به عنوان پرده، در ورودی ها بهره بردند؛ اما این پرده ها نه تنها ضخامت لازم را نداشتند، بلکه برای نگهداری هوای درون اتاق ها مناسب نبودند. لذا هنرمندان به فکر بافت فرشینه افتادند که علاوه بر داشتن ضخامت لازم از زیبایی خاص نیز بهره مند باشد. از آن جایی که این نوع قالی های پرده ای در اماکن مذهبی و مقدس مورد استفاده بیشتری بود، لذا هنرمند مسلمان با توجه به آیات شریفه قرآن و احادیث و روایات اسلامی درباره ی بهشت و دوزخ به جلوه دادن توصیفات بهشتی بر روی قالی هایی پرداختند که در ورودی های حرم های امامان و امام زادگان نصب می شدند، با این فکر که این قالی های پرده ای، دری از درهای بهشت برین هستند که انسان زمینی را از دنیای مادی جدا کرده و به دنیای فرازمینی و پاک حرم وارد می سازند.

می توان به جرأت گفت که بهترین و زیباترین این نوع قالی ها، قالی های بافته شده در دوره ی قاجار هستند که به خوبی جلوه های بهشتی را در خود نمایان ساخته اند. این قالی ها که در موزه ی فرش ایران و موزه ی فرش آستان قدس رضوی واقع در حرم مطهر امام رضا (ع) و همچنین مجموعه های خصوصی نگهداری می شوند، نشان گر ارادت و اعتقادی است که به اسلام و مذهب تشیع دارند. در اینجا ۶ نمونه از قالی های پرده ای دوره ی قاجار که در موزه ی فرش آستان قدس رضوی نگهداری میشوند که نمادی از بهشت هستند مورد بررسی قرار می گیرد؛ اما قبل از پرداختن به آن ها به بررسی بهشت موعود در قالی ایرانی می پردازیم.

۲. هنرمند قاجار و عطش خلق بهشت بر قالی:

بهشت (جنت یا فردوس) باغی است که از خوبی و خرمی نظیر نداشته باشد و طبق معتقدات اسلامی نیکوکاران همیشه در آن جا خواهند بود. این باغ سرسبز و پر از درخت و گل و گیاه، جایی خوش آب و هوا و آراسته به گل و میوه های خوش طعم و عطر روح افزایی است که نیکوکاران در روز قیامت پس از رسیدگی به حساب ها، مقام خاصی متناسب با درجه ی نیکوکاری خود در آن به دست می آورند. واژه ی بهشت در قرآن مجید معادل جنت و در یک مورد فردوس و موردی دیگر جنة الفردوس

و چندین بار جنّات عدن آمده است. ذکر اوصاف بهشت در سوره های متعدد از آن جمله: سوره ی رحمان (آیه ی ۴۵ تا ۷۸)، سوره ی واقعه (آیه ی ۱۰ تا ۴۰)، سوره ی انسان (آیه ی ۱۱ تا ۲۲)، سوره ی محمد (آیه ی ۱۵) تشریح شده است. در این آیه ها آن چه از بهشت وصف شده است؛ نه‌های پر از آب، درختان سرسبز، گل و گیاه، اقسام میوه ها، پرندگان و حوریان بهشتی است که همگی در باغی دلگشا فراهم آمده است. روشن است که هیچ توصیف لفظی نمی‌تواند به‌جزییاتی که یک طرح بصری بدان‌ها می‌پردازد، وارد شد. نگارگران ایرانی به خصوص طراحان نقوش قالی ایران که نقش باغ های بهشتی را در نقشه های فرش با ذهن کنجکاور خود بر اساس باورهای ملی و مذهبی طراحی کرده اند؛ همه چیز طبیعت را بر اساس آن چه باید باشد، پنداشته و به تصویر کشیده اند. این طرح ها که نمایان گر گل و گیاه، سبزه، درخت و جوی آب است یک نوع هماهنگی دلپذیری را به وجود آورده که در چشم خوش آمیز و در دل نشستنی است. این طرح ها که معروف به باغ یا باغی هستند نمادی از بهشت موعود را مجسم می کنند که در میان گل و گیاه، نهر آب، سبزه، پرندگان و حیوانات بال دار بهشتی نشانی از ملایک را گواهی می دهند (تصویر ۱).

تصویر ۱: حوری بهشتی در میان باغ پرگل

در هنر طراحی فرش ایران، نقوش، ساده و خلاصه شده هستند. همه ی نقوش و نگاره ها میل به ساده شدن داشته می خواهند لب مطلب را بیان کنند و عصاره ی معنی را بیان نمایند به عبارتی می‌توان گفت نقوش فرش ایرانی، نقاشی پیام و نقاشی بیان است که گاه مستقیماً جلوه گری می کنند و گاهی با رمز و استعاره و پوشیدگی راز گونه. در قالی بافی، ترنج مرکزی در معنای خورشید جهان تاب و متجلی انوار ذات باری تعالی، بته نمادی از درخت سرو، نظم و تقارن شاخه ها و اسلیمی ها که ترنج مرکزی را دور می زند نشانی از انتظام امور طبیعت و اکنون باغ به ویژه با اوصاف خاص ظاهری آن به نحوی که تصویر لفظی و کلامی آن در قرآن کریم و نهج البلاغه و بعد از آن در احادیث و روایات اسلامی و سپس در دیوان‌های شعرای متقدم و متأخر ایران به طور محسوس چشم‌گیر است، نماد بارزی از بهشت موعود است. اصولاً باغی، در اصطلاح فرش بافی ایران، طرحی است که در آن نقش خیالی و نمادین بهار و بهشت به صورت باغی با صفا و پر گل و گیاه با پرندگان خوش نقش و نگار و جانوران بال دار و شگفت آفرینش؛ کشیده میشود این نقش را می‌توان بازتابی از اشتیاق و گرایش به گل، سبزه و گیاه در هوای گرم و خشک فلات ایران نیز تلقی کرد. (تصاویر ۲ و ۳)

تصویر ۳ و ۲: گلدانهای پرازگل

طرح باغی در دوره‌ی صفویه رواج خاصی یافت. از قالی‌های باقی مانده تا امروز که با این طرح مزین شده اند، تعداد کمی به قرن یازدهم - با اندکی پیش از آن - و بقیه به قرن دوازدهم و اوایل قرن سیزدهم متعلق اند. این قالی‌ها شهرت جهانی دارند و در موزه‌های مختلف جهان و به خصوص موزه ملی ایران و فرش ایران در تهران، آستان قدس رضوی در مشهد و مجموعه‌های خصوصی نگه داری میشوند. امروزه بافت قالی با نقش باغی از رواج افتاده و نمونه‌های قدیم آن کمیاب شده است. نقشه‌ی باغهای بهشتی اعم از این که روی فرش تصویر شده باشد یا روی تابلو، برگرفته از یک نوع ذهنیت گرائی خاص هنرمند ایرانی است که روشن است خالی از رمز و راز و اشاره و نمادگرائی نیست. به یقین اگر پژوهشگران غربی از این نوع طرح‌های تمثیلی، کمتر مطلبی به ذهن خود راه می‌دهند؛ ولی به شبهه منکر زیبایی دلپذیرش نیستند و روشن است که این نقوش مربوط به یک فرد، گروه یا ملت خاصی نیست بلکه مربوط به بشر است. زیرا زاده‌ی اولاد آدم است و ما همه اولاد آدمیم و این اشارتها و بشارتها را به قول مولانا در بهشت می‌شنویم و اگر در آن حالات شهودی خودمان، آن‌ها را منعکس کنیم این مربوط به یک سرزمین خاص نمی‌شود.

در بهشت این نغمه‌ها بشنوده ایم

ما همه اولاد آدم بوده ایم

فرش ایرانی، فرشی است جهانی و بهشتی. نقاش قالی ایران می‌داند آنچه در درون او می‌گذرد بازتابی بیرونی دارد. خاستگاه هنر قالی ایران وصال عشق است و پیوند با مطلق و طرح بهشت، تجسم و بازتاب همه‌ی این سیر و سلوک هاست. درخت سِدْرَةُ الْمُنْتَهَى که خداوند در سوره نجم از آن یاد می‌کند، ویژگی منحصر به فردی دارد. در تفسیر المیزان، کلمه سِدْر به معنای جنس درخت سدر و کلمه سدره، به معنای یک درخت سدر آمده و کلمه مُنْتَهَى، گویا نام مکانی است و شاید مراد از آن، منتهای آسمان‌ها باشد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۹). البته در روایتی از معراج پیامبر، آمده است که این درخت در آسمان هفتم قرار دارد (مترجمان، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ۱۵۰) و در وصف عظمتش، روایت شده: بارش مانند ملخ، درشت و پرپشت و برگ‌هایش چون گوش فیل است و هر برگش، سایه بر امتی از امت‌ها دارد. (طباطبایی، همان: ۵۵) (تصویر شماره ۴)

تصویر ۴: درخت سدره المنتهی

در احادیث و روایات، از درخت دیگری به نام طوبی، با ویژگی هایی که با درخت سدره المنتهی، بی شباهت نیست، نام برده شده و خداوند در سوره رعد از آن یاد می کند. بسیاری از مفسران، کلمه طوبی را مؤنث "اطیب" دانسته اند که مفهومی، بهتر و پاکیزه تر یا بهترین و پاکیزه ترین است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۲۰۹). در تفسیر آن، روایت شده که پروردگار، آن را به دست خویش کاشته (کلینی، ۱۳۷۵، ج ۴: ۵۹۸ و ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۳۱۷ و ۲۷۲) جایگاهش در بهشت عدن (کافی، همان) ریشه اش در خانه پیامبر و حضرت علی (ع) و شاخه هایش در سرای مومنان است؛ به طوری که هیچ خانه ای در بهشت وجود ندارد که شاخه ای از آن در آن خانه نباشد (مکارم شیرازی، همان: ۲۱۰ و میبیدی، ۱۳۷۱: ج ۵: ۱۹۸، کلینی، ج ۵: ۴۹). رسول خدا در توصیف آن فرموده اند: صد رنگ میوه است برای آن، از آن چه در دنیا دیده و ندیده آید و از آن شنیده و نشنیده آید و هر وقت بعضی از آن چیده شود، میوه های تازه ای به جای آن می روید. نه قطع می شود و نه ممنوع (مترجمان، ۱۳۷۷، ج ۱۴: ۴۲۴)

۳. بهشت درقالی های پرده ای قاجار موزه ی فرش آستان قدس رضوی

در بررسی قالی های پرده ای موزه ی فرش آستان قدس رضوی از میان نمونه هایی که به دوره ی قاجار تعلق داشتند ۶ نمونه تصویر که دارای ویژگی هایی از بهشت که قبلاً ذکر شد، دارا بودند انتخاب شده است. از بین ۲ نمونه از آن ها درخت سدره المنتهی، یک نمونه دوشیزگان و پرندگان و حوض کوثر و ۳ نمونه دیگر دارای طرح باغی هستند که در زیر به بررسی آن ها پرداخته شده است:

قالی پرده ای دو روی محرابی درختی به صورت دو رو بافته شده و در ورودی درب های حرم امام رضا (ع) مورد استفاده بوده است. در لچک های محراب عبارت (بین الجبلین روضه من ریاض الجنه) و در بالای محراب درون کتیبه ای، حدیثی از امام محمد باقر (ع) با این مضمون بافته شده است: (یخرج رجل من ولد موسی اسممه اسم امیرالمومنین فتدفن بارض خراسان من زاره عارفا بحقه اعطا الله فی سنه ۳۲۰) و در سر ترنج ها کتیبه ی (عمل اقل الحاج محمد نقاش مشهدی) و در وسط حاشیه ی بزرگ (عمل استاد محمد کرمانی) بافته شده است.

تصویر ۵: قالی پرده‌ای دورو

در زمینه‌ی فرش درخت سدره المنتهی نقش دارد که از هر شاخه اش گل‌های رنگارنگ و متفاوت ختایی روییده‌اند. شاخه‌ها در بالای شکاف قالی در میان محراب به یک گل بزرگ که ساخته شده از گل‌های متفاوت دیگر است بهم پیوند خورده‌اند. ستون‌های دو طرف و رنگارنگ زمینه، تداعی کننده دربهشت‌اند بخصوص که رنگهای دو طرف زمینه (لاکی و لاجورد) باعث می‌شود فضایی که درخت در آن قرار گرفته به صورت مجزا و برجسته تر از سایر عناصر به نظر برسد. گویی که از چشم انداز در بهشتی به درخت سدره المنتهی که تمام فضا را پر کرده نگاه می‌کنیم. در اطراف درخت بزرگ دو درختچه کوچک قرار دارند که آن‌ها نیز پوشیده از گل و برگ و غنچه‌های رنگارنگ و زیبا هستند.

در تصویر شماره ۶، قالی پرده‌ای دورو افشان شاه عباسی در این قالی نیز، نقش ستون پایه دار در دو طرف زمینه بافته شده که به محراب چسبیده‌اند و قندیلی از طاق محراب آویزان است. قندیل، نماد نور الهی است که در بهشت بر سر مومنان می‌تابد. (تصویر ۶). در این جا از یک گل بزرگ تلفیقی که در پایین قالی نقش شده شاخه و برگ‌های مختلف و رنگارنگی بیرون زده است. در میان این گل و برگ‌ها میوه‌ی بهشتی "انار" را به صورت "گل انار" بوضوح می‌توان مشاهده کرد. در درون لچک‌ها کتیبه‌ی برگ‌مانندی وجود دارد که داخل آن عبارت (ولله تعالی روضه من ریاض الجنه) و در بالای محراب، کتیبه‌ای با مضمون (قال الله تبارک و تعالی فی بیوت اذن الله ترفع و یذکر و فیها اسمہ یسبح له) بافته شده است که به گونه‌ای اشاره به بهشت‌العلی دارد.

تصویر ۶: قالی افشان شاه عباسی

تصویر ۷ قندیل آویزان از طاق محراب

محراب که برگرفته از طاق محرابی مساجد و تکایای اسلامی است در بسیاری از قالی‌های دوره‌ی قاجار مشاهده می‌شود. در تصویر شماره ۸، قالی پرده‌ای محرابی ترنج دار، نیز یک ترنج بزرگ مرکزی در وسط نقش شده است. ترنج نماد خورشید عالم تاب است که با نور خود به تمام موجودات زندگی می‌بخشد. از این ترنج، شاخه و برگ‌هایی با گل و غنچه‌های زیبا و رنگارنگ بیرون زده که همانند انوار خورشید می‌مانند. بر روی هر شاخه، انواع گل و برگ‌های ختایی به صورت ریز و درشت با برگ‌های کنگری بزرگ که روی هر کدام غنچه و گل‌های کوچک و رنگین قرار دارند، بافته شده است. در بالای محراب ۴ کتیبه‌ی قلمدانی هستند که با توجه به اشعار بافته شده می‌توان به درستی به نیت طراح پی برد که این قالی زیبا را به گونه‌ای طراحی کرده که جلوه‌ای از بهشت‌عالی بر روی زمین باشد، زیرا در ورودی بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) مورد استفاده قرار گرفته است: (تصویر ۸)

تصویر ۸: قالی ترنج دار

تصویر ۹: شعر بافته شده در بالای محراب

از دیده ی دل اگر رضا را بینی
مرآت جمال کبریا را بینی
گر پرده ی اوهام به یکسو فکنی
اندر پس این پرده خدا را بینی

در تصویر شماره ۱۰، باغی پر از گل را می‌توان به راحتی مشاهده کرد. در وسط و در دو طرف قالی گلدان‌هایی پر از گل قرار دارند همان طور که در بخش قبل ذکر شد باغ در قالی با گل و برگ های خوش نقش و نگار نمادی از بهشت است. (تصویر ۱۰) گل های برگ مویی و شاه عباسی تلفیقی در کنار ابرهای چینی و شاخه های ظریف ختایی با گنچه ها و گل و برگ های کوچک به خوبی نمایانگر باغی پر از گل های بهشتی است. با کنار زدن لته ای از این قالی زیبا، گویی از میان باغی پر از گل های فرازمینی به خود بهشت عدن وارد می شویم. دقیقاً همین طرح باغ پر از گل را در تصویر شماره ۸ می‌توان به نوع دیگری مشاهده کرد. در این قالی پرده‌ای که به طرح افشان دسته گلی شهرت دارد، سرتاسر زمینه را گلدان‌های رنگین و متفاوت و زیبایی پر شده که با گل های شاه عباسی تلفیقی زیبایی دوچندان یافته اند. (تصویر ۱۱)

تصویر ۱۱: قالی پرده‌ای افشان

تصویر ۱۰: قالی پرده‌ای دسته گلی

اندیشه ی نهادن سرو منقوش یا درخت هزار گل در گلدان، ریشه در اساطیر آشوری و عیلامی دارد (پرهام، ۱۳۷۱: ۳۱۷) با توجه به این که مفهوم نمادین درخت زندگی هزار گل در آثار دوره‌ی اسلامی در قالب گلدان پر از گل نیز ظاهر می‌شود، در این قالی زیبا نیز گلدان گل با گل های رنگارنگ و زیبا که سراسر فضا را در بر گرفته اند، می‌تواند تداعی گر بهشت باشد. گلدان‌های پر از گل در میان اوصاف بهشت، بیشترین حضور را در قالی‌های قاجاری دارند. وجود انواع مختلفی از گل و شکوفه های رنگارنگ بر ساقه های باریک ختایی، فضایی رویایی و دلنشین به ارمغان آورده، به ویژه رنگ سبز بسیار زیبای زمینه که به جلوه ی بهشتی قالی افزوده است؛ اما در بین نمونه‌های ذکر شده، قالی پرده‌ای تصویری شماره ۱۲ را می‌توان بهترین نمونه برای تداعی بهشت دانست. (تصویر ۱۲) در این قالی دو لته وجود دارد. دو حوری زیباروی در هر دو لته در قسمت بالای قالی روی صندلی نشسته اند و طوطی ای را در بغل گرفته اند. طوطی به عنوان مرغی بهشتی پیام آور نیکی و خوبی از دیر باز مورد توجه بوده است. در لته ی سمت چپ، بر روی شاخه ی درختی که در زیر پای حوری قرار دارد، شیری قرار گرفته که به رنگ

لاجورد است. نقش شیر که از نقوش مورد اهمیت در دوره‌ی قاجار است نماد قدرت است. در ادب و عرفان اسلامی نیز نشان از مرد کامل و تداعی گر انسانی است که بر نفس اماره‌ی خود غالب شده است (وند شعاری و نادعلیان، ۱۳۸۵: ۵۹).

تصویر ۱۲: قالی پرده‌ای تصویری

درمیان شاخه و برگهای پر از گل و شکوفه‌ی زمینه‌ی پایین لته سمت چپ، حوری دیگری نشسته که در حال ساز زدن است. این تصویر نشانگر پاداش نیکان است که به خرمی و شادی در بهشت اشاره دارد. در پایین پای حوری ساز زن، طاووسی در کنار برکه‌ای آب قرار دارد که درون برکه پرندگی شبیه به مرغابی در آن قرار دارد. طاووس و مرغابی به عنوان مرغان بهشتی معرفی شده‌اند. گرچه طاووس را در فرهنگ ایران به نماد سلطنت نیز به کار گرفته‌اند (کوپر، ۱۳۸۶: ۲۵۲) اما به عنوان نمادی از بهشت معرفی می‌شود. در روایت مشهوری از پیامبر، حضرت مهدی، طاووس اهل جنت نامیده شده است (مجلسی، ۱۳۷۸: ۲۱۱). تعبیر دیگر، جبرئیل است. برای مثال، در توضیح، روح الامین، در سوره‌ی شعراء، روایتی از پیامبر وجود دارد که روح الامین را جبرئیل با بال‌های لؤلؤ گشوده همچون طاووس عنوان نموده‌اند (مجلسی، ۱۳۵۱، ج ۳: ۲۱۸). این طاووس در کنار حوضی ایستاده که مرغابی درون آن در حال شنا کردن است. از این حوض که در هر دو لته‌ی قالی در سمت پایین و لبه‌ی قالی پرده‌ای بافته شده به عنوان حوض کوثر یاد کرده‌اند. (تصاویر ۱۳ و ۱۴)

تصویر ۱۳: حوری طوطی دربغل با شیری در پایین پایش تصویر ۱۴: طاووس پرنده بهشتی در کنار حوض کوثر

در قرآن، آن چه به کرات در توصیف بهشت به کاررفته، حوضی است به نام کوثر که (مومنان به هنگام ورود به بهشت از آن سیراب می‌شوند). (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۷: ۳۷۱) از آن شراب پاکی که خداوند فرمود: و سقاہم شرابا طہورا. می نوشند تا هرگز تشنه نشوند (عاملی و خلخالی، ۱۳۸۰: ۲۲۰) کوثر به عنوان نهری تشبیه شده که در زیر عرش جریان دارد، بی پایان و نامحدود بوده و هر کس به اندازه ی ظرفیت وجودیش از آن بهره مند می‌شود. (طالقانی، ۱۳۶۲، ج ۴: ۲۷۸ و ۲۷۹) لته ی سمت راست قالی نیز شبیه به لته ی سمت چپ است اما تفاوت هایی نیز با یکدیگر دارند. حوری سمت راست پایین قالی بادبزی در دست دارد و در میان گل و بته های زیبا و فرازمینی نشسته است. در میان شاخه و برگ های درختان، پرندگان بهشتی همراه با صدای ساز در حال نغمه سرایی هستند. در پایین پای حوری نیز حوض کوچکی قرار دارد که نماد حوض کوثر است. گیاهی نیز شبیه به چنگ در کنار حوض قرار دارد که اشاره به خوشی و لذت در بهشت عدن می باشد.

در پایان این مقاله، تجلیات و نمودهای بهشتی در قالی‌های پرده‌ای مورد بررسی، به همراه مشخصات قالی‌ها در جدولی مدون شده که شامل تاریخ و محل بافت، ابعاد و رج شمار و تصویر نقش - مایه ی بهشتی است.

*بحث و نتیجه گیری

مفهوم بهشت از دیر باز ذهن انسان را به خود مشغول داشته است، با ظهور اسلام و تحکیم مذهب تشیع نیز به شکل بارزتری در آثار هنری و مذهبی بیان شده است. بهشت در اسلام دارای توضیحات زیبایی مثل باغ های پر از گل، درختان هزار شاخه و برگ، پرندگانی زیبا و حوریانی سیه چشم که به دیده ی انسان دنیوی نیامده است. جویبارهایی با آب روان که در پای درختان طوبی و سدره المنتهی جاری هستند. خداوند در قرآن چنان توصیفات زیبایی در باب بهشت آورده که بی‌گمان بر دل و جان

انسان مادی می نشیند؛ اما در میان همه ی این توصیفات، مفاهیم خاصی نهفته است که هر فردی با توجه به درجه ی کمال معنویت می تواند به آن دست یازد.

آنچه که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفت، برداشتی خاص و قابل تحسین از هنرمند قاجاری است که با توجه به آیات شریفه و قرآن و احادیث به بیان تصویری بهشت در قالی پرداخته است. قالیهای پرده ای مورد بحث که شکافی در میان دارند با نقوش بهشتی خود، در درگاه اماکن مذهبی و معنوی و بخصوص حرم های امامان نصب شده بودند، گویی دری فرازمینی هستند که بر روی زمین قرار گرفته اند تا انسان مادی را به دنیای بهشتی بر روی زمین وارد کنند. در این جا حوض کوثر نماد کتاب و عترت است، طاووس که در پی هیبوط آدم از بهشت آمده است، به عنوان مرغ بهشتی در قالی های پرده ای مورد بررسی، حضور داشت که می تواند نمادی از حضرت مهدی یا جبرئیل باشد. بهشت در نزد هنرمند قاجاری چنان قداست و خلوصی دارد که سعی کرده آن را به بهترین نحو بر روی قالی های پرده ای که همانند درگاهی از درهای بهشت بر روی زمین هستند، در حرم های امامان و امام زادگان بیان کند که نشان از درک والا و معنویت و عرفان هنرمند این دوره از ارادتی است که نسبت به ائمه و امامان اسلام داشته است.

جدول شماره ۱

شماره تصویر	نام قالی	تاریخ	ابعاد (سانتیمتر)	نقشمایه بهشتی	تصویر نقشمایه
۵	پرده ای دورو محرابی درختی	۱۲۷۸ ه. ق	۳۰۰ در ۴۱۰	درخت سدره المنتهی، آیات قرآنی	
۶	پرده ای افشان شاه عباسی	۱۳۲۱ ه. ق	۴۱۰ در ۳۲۱	قندیل، آیات قرآنی، زمینه باغی	

	زمینه باغی، ترنج خورشیدی، اشعاری درمدح امام رضا	۲۵۰ در ۳۴۵	اواخر دوره قاجار	پردهای محرابی ترنج دار	۸
	دسته های گل درگلدان برروی زمینه باغی	۲۰۳ در ۲۵۲	اواخر دوره قاجار	پردهای افشان دسته گلی	۱۰
	زمینه باغی باگلهای تخیلی	۲۱۹ در ۳۵۷	اواخر ۱۳ هـ. ق	پردهای افشان	۱۱
	حوریان بهشتی، طوطی، طاووس، آلات موسیقی، زمینه باغی	۳۱۵ در ۱۴۵	اواسط ۱۳ هـ. ق	پردهای تصویری	۱۲

منابع:

۱. اتیک، آنت، ۱۳۸۴، تاریخ و هنر فرشبافی در ایران (براساس دایره المعارف ایرانیکا) "قالی‌های قاجار"، ترجمه ر. لعلی خمسه زیر نظر احسان یارشاطر، نیلوفر، تهران
۲. آذرباد، حسن و حشمتی رضوی، فضل الله، فرشنامه ایران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی (پژوهشگاه)، تهران، ۱۳۷۲
۳. انتشارات آستان قدس رضوی، فرشهای حرم، مشهد، ۱۳۸۹
۴. حسن، محمد زکی، تاریخ صنایع بعد از اسلام، ترجمه محمدعلی خلیلی، اقبال، تهران، ۱۳۶۳
۵. حشمتی رضوی، فضل الله، تاریخ فرش: سیر تحول و تطور فرشبافی ایران، سمت، تهران، ۱۳۸۷
۶. ژوله، تورج، پژوهشی در فرش ایران، یساولی، تهران، ۱۳۸۱
۷. کوپر، جی. سی، فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، نشر نو، تهران، ۱۳۸۶
۸. طالقانی، سید محمود، ۱۳۶۲، پرتوی از قرآن، شرکت سهامی انتشار، تهران
۹. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۷۴، تفسیرالمیزان، ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ج ۱۳ و ۱۹
۱۰. عاملی، محدث و کاظمی خلخالی، زین العابدین، ۱۳۸۰ الجواهر الستیة (کلیات حدیث قدسی)، دهقان، تهران
۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۷۵، اصول کافی، ترجمه محمد باقر کمره ای، اسوه، قم، ج ۴ و ۵
۱۲. مترجمان، ۱۳۷۷، تفسیر هدایت، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ج ۱۴ و ۱۵
۱۳. مجلسی، محمدباقر، ۱۳۵۱، آسمان و جهان (جلد چهارم بحار الانوار)، ترجمه محمدباقر کمره ای، اسلامیه، تهران
۱۴. مجلسی، محمدباقر، ۱۳۷۸، مهدی موعود (جلد ۱۳ بحار الانوار)، ترجمه علی دوانی، دارالکتب الاسلامیه، تهران
۱۵. مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴، تفسیر نمونه، نشر دارالکتب اسلامیه، تهران، ج ۸، ۱۰، ۲۷
۱۶. ورزی، منصور، هنر و صنعت قالی در ایران، رز، تهران، ۱۳۵۰
۱۷. وندشعاری، علی، نادعلیان، احمد، تجلی عرفان در قالی‌های عصر صفوی، نگره، شماره ۲ و ۳، تابستان ۱۳۸۵

Qajar curtain carpets, artistic thirst in creating earthly paradise(A case study of some examples of curtain carpets of Astan Qods Razavi Carpet Museum)

Mahdiyeh Akbari

Master of Arts in Art University in Shahed Shahed University of Tehran, Tehran

Abstract

Kind of a curtain carpets rugs usually have a slot for arrival and departure. The product of years away at people's houses, tents of nomads, mosques and shrine of Imam Tkaya and the presence of colorful and have offspring. But a few examples of S remain. The best and finest carpets, carpets remainder of the period of the great examples they are kept in the museum of Astan Quds Razavi Carpet. It is beautiful hand-woven double when they understand the meaning of decoration One of the themes that the majority of this product, especially in the period is repeated with different shapes, heaven. This paper reviews the plan period Heaven on carpets Curtain In this paradise, this product has been manifested in many forms. Since the carpet in the entrance examination were religious symbols of heavenly paradise on earth. In this paper, fundamental rese research library and field methods and techniques to selectively choose the symbols of heaven .

Keywords: carpet, carpet, curtain, heaven, period, Carpet Museum of Astan Quds Razavi (theoretical) framework and descriptive – analytic
